

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת
יעקב ישראל סטל

גליון 01 • יום ארבעה עשר לחודש אדר שני, תשע"ט

לזהותו של שְׁמִשִּׁי הסופר אם הוא המן או בנו

כשניגשו עולי בבל לבנות את ירושלים וחומותיה, לאחר שהשלימו את בניין בית המקדש, התנגדו לכך ראשי הפקידות מטעם המלכות בפחות שומרון, וכתבו אגרת שטנה בשם ובשם עמי הארצות שהושיבו מלכי אשור – במקומם של בני ישראל – בשומרון ובתחומה. באגרת זו קבלו הצרים על בניין ירושלים, והתריעו שהיא עיר מורדת מאז ומעולם, ועשויה עם בניינה לשוב ולשמש מרכז למרידות נגד מלכות פרס. אגרת זו נכתבה אל המלך ארתחששתא, שמו הארמי של אחשורוש¹. המלך קיבל את קטרוגם, וציוה על הפסקת בניית העיר, דבר שבוצע במהירות ובכוח הזרוע². שמם של כותבי אגרת שטנה זו מפורש במקרא: "רְחוּם בְּעַל טָעַם וְשִׁמְשִׁי סִפְרָא כְּתָבוּ אֶגְרָה חֲדָה עַל יְרוּשָׁלַם, לְאַרְתַּחֲשֶׁשְׁתָּא מֶלֶךְא" (עזרא ד ח). ובתרגום לעברית: "רְחוּם הַמִּפְקֵד וְשִׁמְשִׁי הַסּוֹפֵר כָּתְבוּ אֶגְרָת אַחַת עַל יְרוּשָׁלַם לְאַרְתַּחֲשֶׁשְׁתָּא הַמֶּלֶךְ"³. וכאן מופיע נוסח האגרת (שם, פסוקים ט-ז). מיהו אותו ראש הצרים, שְׁמִשִּׁי הסופר?

א. הקורא ב'ספר הזכרונות' - שְׁמִשִּׁי הסופר או בנו של המן

לאחת המסורות המדרשיות, שירת שְׁמִשִּׁי הסופר כסופרו של המלך אחשורוש, והוא זה שהתבקש לקרוא ב'ספר הזכרונות דְּבָרֵי הַיָּמִים' כשנדדה שנתו של המלך⁴. וכפי הנראה, זיהוי זה מתבסס על ההנחה הסבירה, שהקורא לפני המלך מתוך ספר, הוא סופר.

* רשימת הקיצורים הביבליוגרפים ניתנה בסוף המאמר.

- 1 סידרם של המקראות בעזרא ד ו-ז נותן מקום להבין שאגרת השטנה המדוברת היא האגרת עליה נאמר קודם לכן: "וּבְמַלְכוּת אֲחֶשְׁוֶרֶשׁ, בְּתַחֲלַת מַלְכוּתוֹ, כְּתָבוּ שְׁטֵנָה עַל יִשְׁבִּי יְהוּדָה וִירוּשָׁלַם" (עזרא ד ו), וזו כשיטת חז"ל: "כל המלכות כולה [=של מדי ופרס] ניקראת ארתחששתא" (סדר עולם, א, פרק ל, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעג, עמ' 321). וזו דעת סדר עולם, א, פרק כט, עמ' 318-319. וראה עוד בפירושו של מיליקובסקי לסדר עולם, ב, עמ' 493-494, 505.
- 2 כל העניין בעזרא ד כ-כג. בתוספת ההסבר הכרונולוגי שבפירושו 'דעת מקרא' על אתר.
- 3 התרגום לעברית מתוך פירושו 'דעת מקרא'.
- 4 אסתר ו א: "בְּלִילָה הַהוּא נִדְּדָה שְׁנַת הַמֶּלֶךְ, וַיֹּאמֶר לְהִבִּיא אֶת סֵפֶר הַזְּכָרֹנוֹת דְּבָרֵי הַיָּמִים, וַיְהִי וַיִּקְרְאוּ לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ".

המסורת ששמישי הוא סופרו של אחשורוש וקרא לפניו בספר הזכרונות, מתועדת בכמה מקורות: [א] תרגום ראשון לאסתר ו א, עמ' 25: "ונדת שינתיה דמלכא, ואקדים בצפרא נסיס אפין, ואמר לשמישי ספרא [לאיתאא ית ספר דוכרינא, פתגמי יומא, מה דארע לכל מלכיא]. וכד חמא שמישי ספרא ית מאן דחוי מרדכי על בגתן ותרש, הוה מאפיך ית פצימי ספרא, ולא צבי למקרי..."⁵. [ב] תרגום שני לאסתר ו א, עמ' 60: "וגברא דהוה קרי בספר דוכרינא שמישי ספרא הוה"⁶. [ג] כך גם משמע מבבלי, מגילה טו סע"ב - טז רע"א: "ויאמר להביא את ספר הזכרונות דברי הימים... וימצא כתוב" (אסתר ו א-ב), 'כתב' מבעי ליה, מלמד, ששמישי מוחק וגבריאל כותב"⁷.

שייכותו של שמישי הסופר לספר הזכרונות של המלך אחשורוש נתלית, כפי הנראה, באמור באותה אגרת שטנה אשר כתב אל המלך, בה הוא כותב בין השאר: "די יבקר בספר דוכרינא די אבהתך, ויתשפח בספר דוכרינא, ונתנע די קרייתא דך קריא מרדא, ומהננות מלכין ומנן..." (עזרא ד טו). היינו: אשר יבקר בספר הזכרונות של אבותיך, ותמצא בספר הזכרונות ותדע, כי העיר ההיא (=הזאת) עיר מורדת ומזקת למלכים ולמדינות⁸. כאן מתגלה שכותר האגרת - שמישי הסופר - יודע מה כתוב בספר זכרונותיו של המלך, ומכאן הדרך קצרה להעמדתו כקורא בספר הזכרונות לפני המלך⁹. אך למסורת מדרשית אחרת, הקוראים לפני אחשורוש בספר הזכרונות היו בניו של המן - שלא נתפרשו בשמותיהם - ששימשו כסופריו או יועציו, או אחד מבניו: [ג] מדרש פנים אחרים, נוסח"ב, אסתר ו ב, עמ' 74: "בנו של המן היה נוטר של מלך, והיה עומד וקורא לפניו, ופתח את הספר וקרא את הכתב לפניו - וימצא כתוב, התחיל גל את הספר, וקפץ לפניו אשר הגיד מרדכי על בגתנא ותרש, וגל את הספר, אמר לו המלך: עד מתי אתה גל את הספר?! קרא מה שלפניך! אמר: איני יכול לקרות..."¹⁰. ו"נוטר של מלך" הוא: סופרו של המלך, עליפי הרומית Notaii = סופר¹⁰. [ד] מדרש אנונימי שהובא ב"ילקוט שמעוני": "מיד ויאמר להביא את ספר הזכרונות". עשרת בניו של המן היו סונקטדין של אחשורוש, כיון שבאו ליכותו של מרדכי, היו מדלגים, והיו הכתבים פורחים מקנטרא לקנטרא, ובאים ונותנים לתוך חיקו של אחשורוש; והיו קורין אין כתיב כאן, אלא ויהיו נקראים, מאליהם היו נקראים"¹¹. וכפי הנראה יש להגיה: "היו סונקטדרון של אחשורוש"¹², היינו: יועצי המלך¹³. [ה] אגדת אסתר, אסתר ו א, עמ' 60: "מיד ויאמר להביא את ספר הזכרונות, והיו בניו של המן סופרי המלך, כיון שפתחו את הספרים לפני המלך ומצאו כתוב בהן הדבר שהגיד מרדכי, לא היו רוצים לקרותו, והיו גוללים את הספרים..."¹⁴.

ב. שמישי בנו של המן

קיימת גם מסורת מדרשית נוספת, שלישית - שאפשר והיא נוצרה מהכלאת שתי המסורות הקודמות - ולפיה שמישי הסופר היה בנו של המן, והוא זה אשר קרא לפני המלך בספר הזכרונות. [ו] כן נדרש במדרש אבא גוריון, אסתר ו א, עמ' 39: "ויאמר להביא את ספר הזכרונות". אמר ר' יוחנן: שמישי בן המן היה סופר¹⁴, וכשהיה מגיע לזכות מרדכי, היה גולל, והדפין גלגלין מאליהן". [ז] ומסורת קרובה, המצויה בשניים מכתבי היד (4א,3א) של 'פרקי רבי אליעזר',

5 המוסגר נוסף עליפי הרבה מעדי הנוסח. ראה תרגום ראשון, שם, בשינויי נוסחאות.

6 הסיום: "שמישי ספרא הוה", הוא עליפי נוסח כמה כתבי יד שנרשמו שם, הערה 12.

7 וכך באגדת אסתר, אסתר ו ב, עמ' 61: "וימצא כתוב, 'כתב' מיבעיא ליה, אמר ר' יצחק נפחא: שמישי מוחק וגבריאל כותב".

8 גם כאן התרגום לעברית הוא מפירוש 'דעת מקרא'.

9 כן הסביר ב' אלבוים, מדרש אבא גוריון למגילת אסתר: הנוסח ועריכותיו, ע"ד, רמת-גן תשעא, עמ' 302.

10 עי' מדרש פנים אחרים, נוסח"ב, שם, עמ' 74-75 הערה קסט.

11 ילקוט שמעוני, ב, אסתר, רמז תתרנ, שאלוניקי רפא, דף רט ע"ג. והשווה פרקי רבי אליעזר, סוף פרק נ, קושטא רעד: "ארבעים בנים היו לו להמן. עשרה שהיו סופרי המלך; ושלושים בכל המדינות". והנוסח מקויים במרבית עדי הנוסח שנרשמו במהדורה הסינופטית של א' טרייטל (עי' להלן, הערה 15), ואפילו שבמעט מהם הנוסח: "עשרה כותבי המלך", או: "עשרה נוטרי המלך", הוא-הוא (בנוגע ל'נוטרי', עי' לעיל, ליד הערה 10).

12 כך להצעת ש' בובר, מדרש פנים אחרים, נוסח"ב, אסתר ו ב, עמ' 74 הערה קסט.

13 ראה ערוך השלם, ו, ערך 'סנדקדרון', מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרנ, עמ' 90.

14 במרבית עדי הנוסח: "היה סופר", ובאחד מהם: "היה קורא", וכך גם במהדורת הדפוס. עדי הנוסח נרשמו אצל: אלבוים, מדרש אבא גוריון (לעיל, הערה 9), עמ' 299 הערה 30.

פרק נ, נוקבת בשמותיהם של שני בני המן ששימשו כסופרי המלך וקראו בספר הזכרונות, **שְׁמִשִּׁי וספרי**: "ואמר לבני המן, **שְׁמִשִּׁי וספרי**, כותבי ספרי המלך, לקרות בספרים ולראות ולידע מה שעברו עליו"¹⁵. אך נוסח זה רחוק מלהיות אמין, שכן **לאחר עשר** עדי נוסח אחרים של המדרש שנבדקו¹⁶, לא נתפרש שמם של אותם בני המן, אלא רק: "ואמר לבני המן, סופרי כתביו, לקרות בספרים..." (א2); "ואמר לבני המן, סופרי וכתביו, לקרות בספרים" (ת9). וכך גם בשאר עדי הנוסח (א2, 5א, 1ת, 2ת, 6ת, 7ת, 8ת, 9ת)¹⁷, ובקטע מן המדרש שהביא ר' נתן מרומי ב'ספר הערוך'¹⁸. ונמצא אפוא, שלא נאמר ב'פרקי רבי אליעזר' אלא כדברי המסורת המדרשית השנייה, ותו לא¹⁹.

זיהוי שְׁמִשִּׁי הסופר כבנו של המן – זיהוי מחודש למדי לאור אי־אזכורו במקראות המפרטים את בני המן²⁰ – מופיע גם ב'תרגום ראשון' לאסתר, שלא בהקשר לזהות הקורא בספר הזכרונות של המלך אחשוורוש:

[ח] ואישתעי להון המן ית עותריה, והיך איתמני עם דוכסי מלכא, והיך רהיטין קומוי סגיעות בנוי, דסכומהון מאתן ותמניא, בר מן עשרתי אוחרנין פולמורכין על פילכיא, ובר מן **שְׁמִשִּׁי**, דהוא **ספרנא דמלכא**...²¹

[ט] וזרש ערקת עם שובעין בנין דאישתארו להמן, דהוון הדרין על תרעיא ומתפרנסין; **שְׁמִשִּׁי ספרא איתקטיל בסייפא**; ומאה ותמניא מיתו עם חמש מאה גוברין דאיתקטילו בשושן, דהוון מתמנן על אישקקי מלכא²².

ובמדרשים אחרים מופיע שְׁמִשִּׁי כבנו של המן, בכלל רשימת צוררי ישראל לדורותיהם: במדרש 'אסתר רבה' – למרבית עדי הנוסח – נדרש:

[י] 'כְּאֶשֶׁר יָנוּס אִישׁ מִפְּנֵי הָאָרֶץ' (עמוס ה יט), זה נבוכדנצר; 'וּפָגְעוּ הַדָּב' (שם), זה בלשצר; 'וְכָא הַבֵּית וְסִמְךָ יָדוֹ עַל הָקִיר וְנִשְׁכּוֹ הַחֶשֶׁשׁ' (שם), זה המן, שהיה נשף עמא כנחש, הדא הוא דכתיב: 'דחום בעל טעם ושמשי ספרא', זה בנו של המן; 'כתבו אגרא חדא לארתחששתא מלכא'...²³

15 בא3 בשינוי קל: "כותבי ספרי שלו", תחת "כותבי ספרי המלך" שבא4, המצוטט בפנים. בדיקת נוסחאות 'פרקי רבי אליעזר', כאן ולהלן בסמוך, בוצעה באמצעות המהדורה הסינופטית של המדרש שהכין אליעזר טרייטל על־פי כתבי־היד העיקריים, ותודתי נתונה לו על שאפשר לי להשתמש בעבודתו שטרם פורסמה. סימני עדי הנוסח נרשמו בספרו: טרייטל, פרקי דרבי אליעזר, עמ' ז.

16 לא כל כתבי־היד המרובים של 'פרקי רבי אליעזר' נרשמו במהדורות הסינופטיות של טרייטל, אלא רק החשובים מהם, ולכן הדגשתי שאני מתייחס רק לעדי הנוסח שנבדקו.

17 בד1: "ואמר לבני המן, **שְׁמִשִּׁי וסופרים** שלו, לקרות בספרים". ואילו בד2 נשמט כל העניין.

18 ערוך השלם, ה, ערך 'נקראין', מהדורת ח" קאהוט, וינה תרמט, עמ' 385: "בברייא דר' אליעזר, פרשה נ: **בני המן קוראי ספרים של מלך היו**, לא היו רוצים לקרות זכות מרדכי, והיו הכתובים נקראין מאליהן".

19 על מסקנה מוטעית בנוגע לשימוש של מדרש 'אסתר רבה' ב'פרקי רבי אליעזר', המתבססת גם על העניין שלפנינו לנוסח שני כתבי־היד החריגים (א4, א8), ראה: טרייטל, פרקי דרבי אליעזר, עמ' 230 הערה 82.

20 אך ראה להלן, ליד הערה 76 ובה.

21 תרגום ראשון לאסתר ה יא, עמ' 24. קטע זה הביא ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'רוקח', בפירושו לאסתר; ראה: שערי בינה, אסתר ה יא, עמ' מג.

22 תרגום ראשון לאסתר ט יד, עמ' 34. על הדעות השונות שנאמרו בדבר סופה של אשת המן, ראה מאמרי: 'סופה של זרש', הפעמון, ד (תשעב), עמ' 74-80.

גם קטע תרגום זה הובא בפירושו של ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'רוקח', למגילת אסתר. ראה שערי בינה, אסתר ט טו, עמ' ע: "זרש ברחא עם ע' בני המן, והיו מחזרין על הפתחים, ושְׁמִשִּׁי הסופר נהרג בחרב"; פירוש הרוקח על המגילות: אסתר-שיר השירים-רות, אסתר ט יד, מהדורת הרב י' קלוגמן, עמ' פה: "ומה נעשה מזרש? אלא ברחא עם שבעים בני המן המחזרים, ושְׁמִשִּׁי נהרג בחרב, והמותר נהרגו עם ת"ק איש".

הזיקה בין שְׁמִשִּׁי להמן, לדעת תרגום ראשון, עולה גם מתרגומו לאסתר ג ז, עמ' 17, ולפיו שְׁמִשִּׁי ניהל את הפור שהטיל המן על מנת לברור את היום המתאים למזימתו, אך עדיין אין מכך הוכחה שהוא בנו. וזה לשונו שם: "בכך שרי שְׁמִשִּׁי צפרא [ספרא; וכך בכמה עדי נוסח] לצבעא פייסא דעדבין קדם המן, מן יומא ליומא...".

23 אסתר רבה, פתיחתא ה, עמ' 12. דרשה זו בלי שום שינויים, הובאה (בשם 'מדרש אחשוורוש') באסופתו של ר' מכיר ב"ר אבא מרי (בן המאה השלוש־עשרה, כפי הנראה), ילקוט המכירי, עמוס ה יט, מהדורת א' גרינוף, לונדון תרע, עמ' 52-53.

דרשה קרובה מצויה ב'מדרש פנים אחרים', נוסח'ב²⁴:

[יא] זה שאמר הכתוב: 'כִּאֲשֶׁר יָנוֹס אִישׁ מִפְּנֵי הָאָרִי וּפָגְעוּ הַדָּב', 'הָאָרִי' זה בבל, שנמסרו ישראל לה... 'ופגעו הדוב', ששיעבדו אותן מדי שנמשלו לדוב... 'וּבֵּא הַבֵּית, וְסָמַךְ יָדוֹ עַל הַקִּיר וַיִּשְׁכּוּ הַנְּחָשׁ', באו לבנות בית המקדש ועמד עליהם **המן הרשע**, הוא ספרא שמשאי בן המן, ומשם ירד פרוזבוטים כנגדו, מרדכי ירד בשביל שיבנה בית המקדש...²⁵

למדרשים אלו, שמשי הסופר הוא בנו של המן²⁶. ואולם אין הדבר כה פשוט, כי למקצת עדי הנוסח או המקבילות של שני המדרשים האחרונים (=י,יא), שמשי הסופר הוא המן בעצמו! ואסביר:

ג. שינויי נוסחאות: שמשי הוא המן!

בנוגע לקטע מ'אסתר רבה' (=י) העירו מהדירי המדרש על אתר:

בכתב־יד ק [=קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 495; מתכ"י: F16788], במקום 'זה בנו של המן', נמצא 'זה המן'. נראה שיש כאן טעות סופר, כי הזיהוי של שמשי הסופר עם בנו של המן מצוי במקורות נוספים²⁷.

פשוט למהדירים, שזיהוי שמשי עם המן הוא מוטעה, לפי שזיהוי עם בנו של המן "מצוי במקורות נוספים", שלא ראו צורך לפרטם ולבררם²⁸. וחבל שנהגו כן, כי בירור העניין מעלה שהזיהוי עם בנו של המן אינו מוחלט לכמה מאותם מקורות, ומאידך זיהוי שמשי עם המן מקבל אישור מכמה מקורות חשובים.

כבר נתברר למעלה שנוסח 'פרקי רבי אליעזר' (=ז) המזהה את שמשי כבנו של המן, הינו מפוקפק ביותר, שכן אינו נתמך אלא במקצת כתב־היד של המדרש (שניים מול שנים עשר)²⁹, אך גם לשון 'מדרש פנים אחרים' נוסח'ב (=יא), ש'המן הרשע, הוא ספרא שמשאי בן המן', הינו משובש. נוסחו המקורי הוא: "המן הרשע הוא ספרא שמשאי", ורק בשלב מאוחר נוספו בו התיבות "בן המן", כדי 'לתקנו' ולהשוותו עם המדרשים האחרים הסוברים ששמשי הוא בנו של המן, ובכך נוצר המשפט "המן הרשע הוא ספרא שמשאי בן המן", שסירבולו ושיבושו ניכרים מתוכו³⁰. ולא זו בלבד אלא שכל עדי הנוסח החיצוניים של פסקה זו מסכימים לנוסח: "המן הרשע הוא שמשי ספרא",

²⁴ על השאלה אם 'מדרש פנים אחרים' נוסח'ב עשה שימוש ברובד הקדום של מדרש 'אסתר רבה', ואפשר אפוא שהמובאה הנוכחית שורשה מהרובד הקדום של 'אסתר רבה', ראה: ע' רייזל, מבוא למדרשים, אלון-שבות תשעא, עמ' 216-217.

²⁵ מדרש פנים אחרים, נוסח'ב, אסתר א א, עמ' 55. 'פרוזבוטים', ביוונית: שלוחים. היינו, מרדכי היה השליח לרדת לבלב ולהשתדל אצל המלכות על בניין בית המקדש. והשווה להלן, הערה 36.

²⁶ על ההנחות המשוערות שהובילו לזיהוי שמשי הסופר עם בנו של המן, ראה: מ' בן-ישר וי"ש פנקובר, המקרא בפרשנות חז"ל: אסופת דרשות חז"ל על נביאים וכתובים מתוך ספרות התלמוד והמדרש, ב (יואל ועמוס), רמת-גן תשעה, עמ' 547-548 הערה 5. לדעת המדרש התנאי הקדום 'סדר עולם', עשרת בני המן שנתלו (אסתר ט ו ואילך), הם אלו שכתבו את אגרת הקטרוג על בניין ירושלים. ראה סדר עולם, א, פרק כט, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעג, עמ' 319: "ותלו את עשרת בני המן אשר כתבו סטנה על יושבי יהודה וירושלם". אך נראה, שאין דברי 'סדר עולם' משקפים את המסורת המדרשית ששמשי הוא בנו של המן, כהסברו של ח' מיליקובסקי: "לפי כמה מקורות, שמשי ספרא, שכתב את המכתב לאחשוורוש, היה בנו של המן... לא נראה שדברי 'סדר עולם' משקפים מסורת זו, שהרי 'סדר עולם' מצטט את הפסוק המדבר בלשון רבים על אלה ש'כתבו שטנה' (עזרא ד ו), וכוונתו אפוא לכל בני המן ולא לאחד מהם. אין הוא מביא את הפסוקים שבספר עזרא המזכירים את שמשי ספרא ואת מכתבו למלך" (סדר עולם, ב, פרק כט, מהדורתו, עמ' 497). וראה עוד בהמשך דבריו.

²⁷ אסתר רבה, שם, עמ' 12, ביאור לשו' 92-94. הנוסף בסוגריים מרובעים הוא ממני, על-פי סימני כתב־היד שנרשמו שם, מבוא, עמ' קיז.

²⁸ אולי סמכו על ההפניה ל'מדרש פנים אחרים', נוסח'ב (=לעיל, יא) שציינו המהדירים ב'מסורת המדרש' במהדורתם, שם, לשורות 91-92. אך עדיין אין זה בגדר "מקורות נוספים".

²⁹ עי' לעיל, ליד הערות 17-19.

³⁰ גם מ' בן-ישר וי"ש פנקובר נתנו לבס למשפט מסורבל זה, ש"הוא היגד הסותר את עצמו" (המקרא בפרשנות חז"ל [לעיל, הערה 26], עמ' 551 הערה 7), אך לא הגיעו למסקנה הפשוטה, שתיבות "בן המן" הן תוספת מאוחרת הנועדה להשוות את מדרשנו עם הדעה המדרשית האחרת.

בהשמטת התיבות "בן המן". מ'מדרש פנים אחרים' נוסח' ידוע רק כתב־יד שלם אחד ³¹, ממנו הדפיסו ש' בובר, ואילו כתב־היד הקטוע של המדרש ³², וכמה קטעי גניזה קטנים ³³, אינם מחזיקים לבדיקת את הפיסקה המדוברת. לא נותר אפוא אלא להידרש לעדי נוסח חיצוניים, היינו, למקורות משניים – ילקוטי מדרשים קדומים – שהביאו את קטע המדרש המדובר: 'ילקוט שמעוני' (מהמאה השלוש־עשרה) ו'אגדת אסתר' התימני (מהמחצית הראשונה של המאה הארבע־עשרה) ³⁴, ועליהם אכן מוסכם הנוסח: "המן הרשע הוא שמשי ספרא"!

[יב] אגדת אסתר, א א, עמ' 1 ³⁵: "כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדוב, ובא הבית וסמך ידו על הקיר ונשכו הנחש'. 'ארי', זו בבל, שנמסרו לה ישראל תחלה... 'פגעו הדוב', זו מדי... 'ובא הבית', באו לבנות בית המקדש, ועמד עליהם המן הרשע, הוא שמשי ספרא, כדי לבטל בנין בית המקדש, ועמד כנגדו מרדכי... ונתן נפשו על הבית" ³⁶.

ומאמר זה גם הובא, פעמיים, ב'ילקוט שמעוני', ובנוסח: "המן הרשע, הוא שמשי ספרא"!

[יג] ילקוט שמעוני, עמוס, רמז תקמה: "כאשר ינוס איש מפני הארי, זה בבל... 'פגעו הדוב', זה מדי... 'ובא הבית' ³⁷, באו לבנות בית המקדש בימיהם, ועמד עליהם המן הרשע, הוא שמשי ספרא, ומשם ירד פרוזבוטי כנגדו, מרדכי שיבנה בית המקדש" ³⁸.

[יד] ילקוט שמעוני, אסתר, רמז תתרמה: "כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדוב, 'ארי' זה בבל, שנמסרו ישראל בידם... 'הדוב', זה מדי... 'ובא הבית וסמך ידו אל הקיר', באו לבנות בית המקדש, ועמד עליהם המן הרשע, הוא שמשי הסופר, כלומר: שמשי בנו של המן עשה כן" ³⁹.

בשתי מובאות אלו מפורש, ש"המן הרשע, הוא שמשי ספרא/הסופר", שאין המשפט שבמובאה השנייה (רמז תתרמה): "כלומר, שמשי בנו של המן עשה כן", אלא תוספת הסבר מאוחרת מאחד המעתיקים ⁴⁰, כדי להשוותה עם

31 אוקספורד, ספריית בודליאנה Mich. 577 (מתכ"י: F16219), דפים 123-130A.

32 כת"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה hebr. 32 (מתכ"י: F885), דפים 120A-124A. נדפס על־ידי א' ילינק, בית המדרש, א, לייפציג תריג, עמ' 19, 23-24.

33 צייננס מ"ב לרנר, במאמרו על מדרשי האגדה שעל מגילת אסתר, ראה: M.B. Lerner, 'The Work of Aggadic Midrash and the Esther Midrashim', in: S. Safran (ed.), *The Literature of the Sages*, II, Assen 2006, p. 201. וראה גם: צ"מ רבינוביץ, גנוי מדרש: לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל לפי כתב־יד מן הגניזה, תל־אביב תשל"ו, עמ' 171-178.

34 אסופת מדרשים זו נערכה בידי ר' דוד עדני, והיא חלק מחיבורו 'מדרש הגדול', ראה על כך: ט' יוסף, המדרש הגדול – מקורותיו ומבנהו, ע"ד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 49-50 ובכל הנסמן שם בהערות.

35 לנוחות הדיון הקדמתי את 'אגדת אסתר' ל'ילקוט שמעוני', ואין בכך כל אמירה כרונולוגית.

36 התעסקותו של המן בביטול בניין בית המקדש נזכרת במדרשים נוספים, שלא בהקשר לשאלת זהותו של שמשי. ראה אסתר רבה, ז ב, עמ' 123: "אמר הקב"ה: אלו נהרג המן כשירד יעץ לאחשוורוש לבטל בית המקדש, לא היה מי יודעו, אלא יתגדל ואחר כך יתלה...". וכך במדרש אבא גוריון, אסתר ג א, עמ' 20. ובסגנון ארוך, באגדת אסתר, ה ט, עמ' 55: "כשהיו ישראל בונין חומות ירושלים בימי עזרא, באו עליהם השונאים ומנעו אותם מלבנות, ואמרו להם: שלא ברשות המלך אתם בונין. והם אומרים: אין אנו בונין אלא ברשותו. אמרו להם השונאים: בררו מכם אחד, ואנו נברר לנו אחד, וילכו ויודיעו למלך. ביררו אומות העולם, ולא מצאו איש המיוחד ברשעות כהמן הרשע; וישראל ביררו להם מרדכי". ושניהם הלכו למלך להציע את טעותיהם, ראה שם.

37 בדפוס ראשון (שאלוניקי רפא) ובדפוסים שלאחריו: "ובא הבית, זה יון". וזו כמובן טעות וגרייה מהדרשה שהובאה שם קודם לכן, ולכן השמטתי מכאן תיבות אלו.

38 ילקוט שמעוני, ב, עמוס, רמז תקמה, שאלוניקי רפא, דף קכו ע"א (=ילקוט שמעוני על נביאים: נביאים אחרונים, מהדורת ד' הימן וי' שילוני, ירושלים תשע, עמ' 699-700). לשון המקור: "ומשם ירד פרוזבוטי, וירד מרדכי...". ובמהדורת הימן-שילוני תיקנו: "ומשם ירד פרוזבוטי כנגדו, מרדכי...", אך לדעתי יש להעדיף את נוסח המקבילה, שהובאה באסתר, רמז תתרמה (ע' להלן בסמוך): "ומשם ירד פרוזבוטי, מרדכי...", וכך תיקנתי.

39 ילקוט שמעוני, ב, אסתר, רמז תתרמה, שאלוניקי רפא, דף רג ע"א. במובאה זו לא ציינתי את מקומה במהדורת הימן-שילוני, שעדיין לא הופיעה מהדורתם על המגילות.

40 אפשר שאחד המעתיקים או הלומדים הוסיפו זאת בגליון כתב־היד ולאחר מכן מעתיק אחר שילבו בגוף הספר, ותופעה זו ידועה

המקורות האחרים המזהים את שְׁמָשִׁי כבנו של המן. וכזאת גם ארע במובאה הראשונה (רמז **תקמה**), שבמהדורות המאוחרות של 'ילקוט שמעוני' (החל ממהדורת ווארשא **תרלז-תרלח**) נגררו המדפיסים אחרי הגהת ר' יואל דובער הכהן פרסקי שעל-פי נוסח הדפוס של 'אסתר רבה' (י^א)⁴¹, והדפיסו: "ועמד עליהם המן הרשע, הוא **ובנו שְׁמָשִׁי ספרא**"⁴², ואין 'תיקון' זה אלא שיבוש מוחלט!⁴³

אין ספק אפוא, שגם נוסחו של בעל 'ילקוט שמעוני' ב'מדרש פנים אחרים' נוסח-ב הוא: "ועמד עליהם המן הרשע, הוא שְׁמָשִׁי ספרא". ונוסח זה גם מתועד בפירוש לפיוטים מבית מדרשו של רש"י, המביא את מדרשנו בלשון זו: "ובא הבית וסמך ידו אל הקיר ונשכו הנחש", באו לבנות בית המקדש, **עומד המן הרשע, הוא שְׁמָשִׁי ספרא. במדרש אסתר**⁴⁴. וכוונתו לפיסקה המדוברת מ'מדרש פנים אחרים' נוסח-ב, כמוכח מהשוואה לשונית ומדרכו של הפרשן לכנות מדרש זה בשם 'מדרש אסתר'⁴⁵.

סיכומי של דבר: נוסח הדפוס של 'מדרש פנים אחרים' נוסח-ב: "המן הרשע, הוא **ספרא שְׁמָשִׁי בן המן**", מפוקפק ביותר, מפנים ומחוץ, וכמעט ברור שנוסחו הנכון הוא: "המן הרשע, הוא **שְׁמָשִׁי ספרא**", ואין לנו אלא שני מקורות מדרשיים המסכימים (לדעת כל עדי הנוסח שלהם) ששְׁמָשִׁי הוא **בנו** של המן, והם: 'מדרש אבא גוריון' (ו=ו) ו'תרגום ראשון' (ט,ח,ט).

ד. בפייטנות הקדומה

זיהוי שְׁמָשִׁי הסופר עם המן מופיע גם בכמה יצירות פייטניות קדומות, אך לפי שמקורו המדרשי של העניין נטמן,

היטב מעולם כתבי-יד. לא ניתן לבדוק את מצב הקטע בכתבי-יד, כי מ'ילקוט שמעוני' על המגילות אין כל כתבי-יד (ראה על כך: ילקוט שמעוני על נביאים: נביאים ראשונים, מהדורת ד' הימן ו' שילוני, ירושלים תשנ"ט, מבוא, עמ' ט), ועד הנוסח הקדום ביותר הוא המהדורה הראשונה.

41 ר' יואל דובער הכהן פרסקי כתב שני פירושים ל'ילקוט שמעוני': 'היכל רענן' ו'שמן רענן'. כפי הנראה, הוא חיבר את פירושו על כל 'ילקוט שמעוני', אלא שהוא לא זכה להדפיסם בשלמותם, והרבה ממה שכן נדפס - לא נדפס על שמו. הנה השתלשלות הדפסת פירושו: בקינגסברג **תרנז** הדפיס המחבר את שני הפירושים עם 'ילקוט שמעוני' לספרים **יהושע-שופטים-שמואל** בלבד. לאחר מכן, בווארשא בשנת **תרכג** (לפי ההסכמות של המהדורה), נדפסו הפירושים (עם הפנים) על ספר בראשית, ונביאים-כתובים (לא כולל חמש מגילות), על-ידי יהושע פרידענוואן, שייחס לעצמו את הפירושים, ומשום כך מיהר מחברם האמתי של הפירושים, ר' יואל דובער הכהן פרסקי, והדפיסם בוילנא **תרכד**, בשתי מהדורות בעלות גדלים שונים (פרומט גדול של 34 ס"מ, ופורמט קטן של 18 ס"מ), אך לא זכה להשלים את מלאכתו והדפיס רק שני כרכים - על ספר בראשית ועל נביאים ראשונים (יהושע, שופטים, שמואל ומלכים). ראה מהדורת **תרכד** שבפורמט הגדול, כרך א, בהקדמת המחבר ובהסכמת ר' בצלאל הכהן, מו"צ בוילנא. ותמצית הדברים ברישומי מפעל הביבליוגרפיה העברית, מס' מערכת 000176204, 000176205.

ובכן, פירושו של ר' יואל דובער הכהן פרסקי ל'ילקוט שמעוני' על **ספר עמוס**, הגיעו לידינו רק במהדורת ווארשא **תרכג**, שזכור נדפסה שלא ברשות המחבר. ושם ברמז **תקמה**, נדפס ב'פנים' כבכל הדפוסים הקודמים: "ועמד עליהם המן הרשע, הוא **שְׁמָשִׁי ספרא**". אך בפירוש 'שמן רענן' על אתר, הערה ב, הגיה הכותב ללא כל היסוס: "המן הרשע **ובנו** שְׁמָשִׁי ספרא, וע' אסתר רבה". היינו, הכותב 'תיקן' את לשון 'ילקוט שמעוני' על-פי מדרש אסתר רבה, לנוסח הדפוסים (י^א): "שְׁמָשִׁי ספרא, זה **בנו** של המן". ועד מהרה נתקבלה דעתו בקרב מדפיסי המהדורות הבאות, ושבתא, כיון דעל - על!

42 חשוב להדגיש, שבכל **עשר המהדורות** שקדמו למהדורת ווארשא **תרלז-תרלח** נדפס הנוסח המקורי: "המן הרשע הוא שְׁמָשִׁי ספרא!" לצילומי המהדורות, ע' להלן בנספח. גם מ'ילקוט שמעוני' על ספר עמוס אין כל כתבי-יד, פרט לכמה קטעים מתחילתו בכת"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 81 hebr. (מתכ"י: F26305), בכתביה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה (ע' במצוין לעיל, הערה 40), ולא נותר לנו אלא לבדוק את נוסח הדפוסים הראשונים והבאים אחריהם.

43 הפלא הוא על מהדורתם הדווקנית של הימן-שילוני שלא נמלטו מתיקון שיבוש זה, והדפיסו בפנים: "הוא **ובנו** שְׁמָשִׁי ספרא", ובביאורם כתבו קצרות: "כן צריך להיות!" ראה: ילקוט שמעוני על נביאים: נביאים אחרונים, עמוס, רמז תקמה, מהדורת ד' הימן ו' שילוני, ירושלים תשע, עמ' 699-700 והערה לשו' 9-10.

44 פיוטים לארבע פרשיות עם פירוש רש"י, עמ' קלא.

45 ראה: פיוטים לארבע פרשיות עם פירוש רש"י, עמ' קז ליד הערה קי ובה, עמ' קט ליד הערה כט ובה, עמ' קי (באמצעו), עמ' קלד ליד הערה שכט ובה, עמ' קלה ליד הערה שמג, עמ' קנב ליד הערות תקנו-תקנו ובהן.

ברובו, בשינויי גירסאות (של מדרש 'אסתר רבה') או בשיבושי מעתיקים ומהדירים (של 'לקוט שמעוני'), נתקשו כמה ממהדירי ופרשני הפיוטים להצביע על מקורם של הפייטנים, ואף הסיעו את דבריהם לעניין רחוק ומופקע. הרהיט 'אסתר ומרדכי לבם נתן', פיוט ארצישראלי משלהי המאה השמינית לכל המאוחר, מעוצב כדו־שיח בין מרדכי לאסתר ומגלגל את כל סיפור המגילה. באחת המחרוזות מאשימה אסתר את מרדכי על התגרותו בהמן בסרבו להשתחוות אליו, ועל זאת משיב מרדכי בדברים הבאים:

[טו] שְׁמָעִי דַּת שְׁעִשְׁוּעִים
שְׁנַאֲמַר בְּפִוְשָׁעִים
אֵין שְׁלוֹם לְרָשָׁעִים
שְׁמָשִׁי סִפְרָא
כְּתַב שְׁטָנָה בְּסִפְרָה
וְשָׁטָן בּוֹ נִתְגַּרָּה.⁴⁶

ביאור: **דת שְׁעִשְׁוּעִים**: התורה, על־שום משלי ח ל, ומדרשו בבראשית רבה, א א, עמ' 2. **אין שלום לרשעים**: על־פי ישעיה מח כב. והשווה מדרש אבא גוריון, אסתר ג ה, עמ' 23: "מה עשה המן כשעבר ולא עמד מרדכי ממקומו ולא שאל בשלומו. בא לו [המן] מצד אחר, ועשה עצמו כאילו שאל מרדכי בשלומו, ואמר ליה: מרי, עליך שלום. אמר לי מרדכי: 'אין שלום, אמר יי' לרשעים'. מיד 'וַיִּמְלֹא הָמָן חֲמָה'". **שְׁמָשִׁי סִפְרָא**: שְׁמָשִׁי הסופר. **כתב שטנה בספרה**: כתב מכתב קטרוג למנוע את השלמת בית המקדש וירושלים. **ושטן בו נתגרה**: בהמן, והסית אותו לפגוע בישראל.

הפייטן מדבר על רשעותו של המן ומייחס לו גם את מעשיו הרעים של שְׁמָשִׁי הסופר. משמע שהוא־הוא, הוא המן הוא שְׁמָשִׁי! כיוצא בכך נהג גם ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל בתחילת המאה השביעית, בשבעתא לפרשת זכור 'זורו איבי צפע':

[טז] דְּנִהְבָּה לְהַעֲמִיד לָהּ זָכָר וְשֵׁם
עֲמַד שְׁמָשִׁי הָאֵשֶׁם
לוֹ וּלְזָרְעוֹ לֹא נֹתֵר שֵׁם
וּמִחֲכִי תַחֲיָה מְיֻמִּים חָיוּ בְּגֶשֶׁם.⁴⁷

ביאור: **דנהבה**: מקומו של בלע בן בעור, מלכה הראשון של אדום (בראשית לו לב), וכאן הוא כינוי לעמלק. **דנהבה להעמיד לה זכר ושם**: כדי להעמיד זכר ושם לאדום. **עמד**: קם. **שְׁמָשִׁי**: המן; ועי' להלן בפנים. **האשם**: הפושע. **לו ולזרעו לא נותר שם**: שהרגו את כולם. **ומחכי תחיה מיומים**: וישראל המצפים לקיום ההבטחה "יְחִינּוּ מִיָּמִים" (הושע ו ב). **חיו בגשם**: יעמדו בתחיית המתים שתהיה בגשם, בטל, "שאין המתים חיינ אלא בטללים" (ירושלמי, ברכות, ה ב, דף ט ע"ב. והזכרת 'אשם' במקום טל, היא מפני ששבת זכור חל בימות הגשמים, ואז יש להזכיר בברכה השנייה גבורות גשמים).

העניין כולו מדבר ברעת המן וברצונו להשמיד את היהודים, והפייטן – לאהבת החידוש והכינוי הפייטני – קוראהו 'שְׁמָשִׁי', כי גם לו היה ברור ששְׁמָשִׁי הוא המן עצמו. ושוב הוא מפייט בפיוט 'תמימים כרשו' (מהקרובה לפורים 'יאהב אומן'):

[יז] עֵץ בְּתַרְמִית תַּעַר / לְהַשְׁגִּיא אִישׁ בָּעַר / וְרָפָה יְדֵי נָעַר / מְמַלְאֲכַת יָעַר
שְׁטָנָה חֶרֶת / לְעָרְעַר יְקָרֵת / וְיָעַר עֶרֶת / מְגֻזָּע בְּכוֹרֵת.⁴⁸

ביאור: **עץ**: יעץ. **בתרמית תער**: בתרמית לשונו המלוטשת כתער, כמו תהלים נב ד: "לְשׁוֹנְךָ כְּתַעַר מְלָטָשׁ". **להשגיא**: להטעות. **איש בער**: אחשוורוש. השווה בבלי, מגילה יב ע"ב: "וְכִסְיָל יִפְרֹשׁ אֶזְרָא" (משלי יג טז), זה אחשוורוש...". **ורפה ידי נער**: הרפה את ידיהם של ישראל, על־שום הושע יא א: "כִּי נָעַר יִשְׂרָאֵל". **ממלאכת יער**: ממלאכת המקדש, הנקרא 'יער' על־שום מל"א ז ב ועוד. **שטנה חרת**: כתב אגרת שטנה וקטרוג. **לערער יקרת**: כדי לערער ולהחריב את בניין בית

⁴⁶ רהיט 'אסתר ומרדכי לבם נתן', נדפס: ע' הכהן, 'עיונים בתבנית הדיאלוגית בפייטנות הארץ ישראלית הקדומה ובמקורותיה לאור פיוטי הרחבה דיאלוגיים לפורים', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כ (תשסו), עמ' 121, בצירוף תיקונו של המהדיר לטור 262.

⁴⁷ בתורה ושיר, עמ' 63.

⁴⁸ סדר עבודת ישראל: נוסח אשכנז, עמ' 675-676.

המקדש וירושלים, הנקראת "פֶּנֶת יִקְרָת" (ישעיה כח טז). ויער ערת: עורר שנאה. 'ערת' הוא שנאה, כמו שמ"ב כח טז: וַיְהִי עֶרְךָ. **מגזע בכורת:** מגזעו של שאול המלך, מצאצאי בכורת (עי' שמ"א ט א). כלומר: עורר את שנאתו הקדומה הנובעת מכך ששאול המלך הרג את עמלק.

העניין כולו מדבר **בהמן**, ואליו מייחס הפייטן את כתיבת האגרת המקטרגת על בניין בית המקדש וירושלים, תוך שימוש בלשון "**שְׁטֵנָה חֶרֶת**", המזכיר את המסופר במקרא: "**וּבְמַלְכוֹת אֲחַשְׁוֹרֶשׁ... כָּתְבוּ שְׁטֵנָה**" (עזרא ד ו) לביטול בניין המקדש, שהתבצע בידי **שְׁמֵשׁ הַסּוֹפֵר**⁴⁹. משמע שוב, שהוא-הוא, שְׁמֵשׁ הַסּוֹפֵר הוא המן הרשע.

כפי הנראה, זיהוי שְׁמֵשׁ הַסּוֹפֵר עם המן היה מקובל גם על ר' פינחס הכהן מכפרא, מפייטני ארץ ישראל באמצע המאה השמינית, המפייט כן:

[יח] קָרְבוּ כוֹתִים עָדִי / לְרִפּוֹת יָדִי / מִבְּנֵי יִסּוּדֵי
וְתֵר שְׁמִשִׁי לְאַבֵּד יְדִידִי / בְּמַלְכוֹת פָּרַס וּמְדִי
יֵי מָה רַבּוֹ צָרִי.⁵⁰

ביאור: כותים: השומרונים יושבי הארץ בימי שיבת ציון. **לרפות ידי מבנין יסודי**: לבטל את בניין בית המקדש השני; העלפי עזרא ד ד ואילך. **ותר שמשו לאבד ידידי**: וביקש שמשו הסופר לאבד את ישראל; ועי' עוד להלן בסמוך, בגוף המאמר. **י מה רבו צדי**: תהלים ג ב.

את כתב השטנה שכתב שמשי הסופר, אשר בעקבותיו בטלו בניין ירושלים ובית המקדש, קשה להגדיר כאיבוד עם ישראל ("לֹא־בַד יִדְיִי"), ומסתבר אם כן, שכוונת ההשמדה שמייחס הפייטן לשמשי מקורה מזיהויו עם המן, אשר זמם "להשמיד להרג ולאבד את כל היהודים" (אסתר ג יג) ⁵¹.

דברים מפורשים בעניין מופיעים בפיוט ארמי לפורים, 'אתנה בכנישתי שבח לאילה אבהתי', שנתחבר בידי פייטן ארצישראלי בסביבות המאה השביעית או השמינית:

[יט] קם שְׁמֵשׁאֵי סָפְרָא / וְאַסְגֵי בְּעוֹתָרָא
וְתַקַּל אֶלְפִין עֲשָׂרָה / לְאוּבְדָא אוּמָא מֵעֲשָׂרָא
רְמָא פֶּסֶל כְּסָפִיָּה / וְטַמַּע אֶלְפִיָּה
וּבְלַבֵּל סוּפִיָּה / וְעַל שְׂרִיתִיָּה אַצְטַלֵּב גּוֹפִיָּה.

ובתרגום לעברית:

עמד שמי' הסופר / והרבה בעושר
ושקל עשרת אלפים / לאבד את העם המעושר
הרם פסל את כספו / והטביע ספינתו
ובלבב את סופו / ועל קורתו נצלב גופו.⁵²

49 זאת לפי ההנחה, שהתיאור בעזרא ד'ו, הוא הקדמה ופתיחה לאגרת שכתב שמושי הסופר (שם, פסוק ו' ואילך). עי' לעיל, הערה 1. כפירושי, ש"שטֶנֶה חֶרֶת" היא אגרת השטנה לביטול בניין המקדש וירושלים, כן גם בפירושי הפיוטים שמבית מדרשו של רש"י (ראה: פיוטים לארבע פרשיות עם פירוש רש"י, עמ' קלב = להלן, כד), אלא ששם – למרבית הפלא – הסבו את דברי הפייטן אל שמושי בנו של המן. אמנם יש מפרשים את "שטֶנֶה חֶרֶת" על כתיבת האגרות להשמדת ישראל (אסתר ג' ב' ואילך), שנעשה בפקודת המן (כן פירש ר' יצחק בער, סדר עבודת ישראל, שם, עמ' 676). אך לדעתי, לשון "שטֶנֶה חֶרֶת" וסמיכותה של המחזרות הקודמת, המדברת בוודאות על ביטול בניין בית המקדש, מאששת את הסברה שמדובר בכתיבת אגרת השטנה לביטול בניין המקדש וירושלים.

50 פיוט הרחבה 'או מנעורי רבת צררוני והצירוני', פיוט רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשסד, עמ' 532-533. פיוט זה שולב בכתב־יד בתוך הקרובה הקליירית לפורים 'אמתך וחסדך', אך באמת היא לר' פינחס הכהן, כמוכח מחתימתו. ראה על כך: פיוט רבי פינחס הכהן, מבוא, עמ' 56.

51 כן גם הסבירה לנכון ש' אליצור בביאורה לפיוט. ראה: פיוטי רבי פינחס, שם, עמ' 533, ביאור לטור 59.

52 שירת בני מערבא: שירים ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, מהדורת י' יהלום ומ' סוקולוף, ירושלים תשנ"ט, עמ' 172 (מקור), 173 (התרגום לעברית). המהדירים תרגמו את: 'על שריתיה' - 'ועל העמוד', אך באמת תרגומו המדויק הוא: 'ועל קורתו' (ראה תרגום אונקלוס לבראשית ט: ח: "'בצל קרתי" - "בטל שריתי". תודתי לידידי הרב יעקב לויפר שהעמידני על כך). זמנו של הפיוט הארמי שלפנינו אינו ברור. המהדירים לא הקדישו מקום לכירור זמן חיבורם של הפיוטים שבאסופתם (השווה: מ')

היינו, את אשר הציג המן לאחשורוש: "אם על המלך טוב, יכתב לאבד, ועשרת אלפים כסף אשקול על ידי עשׂי המלאכה להביא אל גְּנִי המלך" (אסתר ג ט), מספר הפייטן על 'שמשי ספרא', לומר לך, שהוא הוא, הוא המן הרשע - הוא שמשי ספרא! ⁵³

ולאחר שנוכחנו, שפשוט להם לפייטני ארץ ישראל, שמשי הוא המן, עד שלא מצאנו לעת עתה כל מקור פייטני מפורש המסכים לדעה האחרת, שמשי הוא בנו של המן, נראה שגם את הופעותיו הסתומות של שמשי הסופר בפייטנות הארצישראלית, יש להבין כמדברות בהמן ולא בבנו, שיכוא המפורש ויגלה על הסתום. כן מפייט ר' אלעזר בירבי קליר, בפיוט 'זכור איש אשר הגויע אב', מהקרובה 'אזכיר סלה' לפרשת זכור:

[כ] זְכוֹר רַד אֶל חֲנַף לְהַחֲנִיף מִמֶּלֶכְתָּ
שְׁמָשִׁי אֲשֶׁר שְׁמָשׁוֹ מֵאֲמָשׁוֹת וְהוֹלֶכֶת
תָּמָה הַלְשִׁין לְרִפּוּתָהּ מִמֶּלֶכְתָּ ⁵⁴.

ביאור: זכור רד: זכור את מי שירד. אל חנף: אל אחשורוש, "שהיה חנף, שהרג אשתו בשביל אוהבו, ופעם אחרת הרג אוהבו מפני אשתו" (אסתר רבה, פתיחתא ט, עמ' 15). להחניף ממלכת: להרשיע את ישראל הנקראים 'ממלכת כהנים' (שמות יט 1). שמשי: שמשי הסופר. שמשו: אורו. מאמשת והולכת: מחשיך והולך. תמה: על ישראל, על-שום שיה"ש ב. הלשין: הלשין למלך, שהם בונים את ירושלים בשביל למרוד בו. לרפותה ממלכת: כדי להרפות את ידיהם ולהפסיקם ממלאכתם.

בפיוט זה מגלגל הפייטן במעשיהם הרעים של עשו, עמלק, אגג והמן; כך, למשל, המחזרות הקודמת מדברת על עמלק, וזו שלאחריה על המן. ולאור האמור, שכל המקורות הפייטנים המפורשים מזהים את שמשי הסופר עם המן, אין כל מניעה לפרש שגם במחזרות הנוכחית שותף הפייטן לזיהוי זה, והמחזרות מדברת בהמן. נסיים בדברי הפייטן ר' יהודה, שפעל כפי הנראה בחוץ לארץ במאה העשירית, בקרובתו 'אמנם ששה ראו ושמו' לסדר 'זירא בלק':

[כא] אֶגְגִּי רָאָה וַיְבוֹשׁ, שְׁמָשִׁי בְּקִלְקוּלוֹ
חוֹפֵר גּוֹמֵץ לְהַפִּיל מֶרְדֵּכִי, וְהוֹשֵׁב בְּרֹאשׁוֹ גְּמוּלוֹ
שׁוֹרֵשׁ נָחַשׁ הוֹצִיא צָפֶע, נֶאֱמַר בְּכָשְׁלוֹ
וַיֵּרָא הָמָן כִּי אֵין מֶרְדֵּכִי כָרַע וּמִשְׁתַּחֲוֶה לוֹ ⁵⁵.

ביאור: אגגי: המן, על-פי אסתר ג א: "המן בן המדתא האגגי". ראה ויבוש: ראה במפלתו ונכלם. והלשון על-פי תהלים פו יז. שמשי בקלקולו: גם שמשי נכלם כשהתקלקלו והופרעו תוכניותיו. חופר גומץ: חופר בור. והלשון על-פי קהלת י ח: "חפר גומץ בו יפול", ומדרשו בקהלת רבה, י [ח] א: "חופר גומץ", זה המן, שנאמר (אסתר ג יג): 'להשמיד להרוג ולאבד'; 'בו יפול', שנאמר (שם ט כה): 'שוב מחשבתו הרעה וגו', ונתלו אותו ואת בניו על העץ'. גומץ: בכתב-היד: 'גמוץ' ותיקנת. והושב בראשו גמולו: הלשון על-פי תפילת 'על הנסים' לפורים: "וְהִשְׁבֹּתָ לוֹ גְּמוּלוֹ בְּרֹאשׁוֹ". שורש נחש

בר-אילן, 'פיוטים ארמיים מארץ ישראל ואחיותם במציאות', מהות, כג [תשסב], עמ' 174-176), אך לפי שהפיוט שלפנינו הוא מחזור, לא נראה להקדימו למאה החמישית, אך עדיין נראה שהוא נכתב בתקופת הפיוט הקלאסי, היינו, סביבות המאה השביעית או השמינית, לכל המאוחר.

53 אבל מהדרי הפיוט, שלא ידעו מהדעה המדרשית המזהה את שמשי עם המן, הסיעו את דברי הפייטן למקום רחוק ומופקע! וכה הם כותבים: "לפי האגדה היה שמשי הסופר אחד מבניו של המן... לדברי המשורר היה שמשי אדם עשיר, והוא גם זה ששילם את עשרת אלפים ככרות הכסף לאחשורוש (אסתר ג ט) בעד הזכות להשמיד את היהודים. מדרש זה ידוע, כנראה, רק מכאן" (שירת בני מערבא, שם, עמ' 173, ביאור לטור 38).

54 סדר עבודת ישראל: נוסח אשכנז, עמ' 667.

55 W.J. van Bakkum, *Hebrew Poetry from Late Antiquity*, Leiden 1998, p. 147. מתוקן על-פי התקנת הפיוט ב'מאגרים'. על זמנו ומקומו של הפייטן, ראה: ש' אליצור, 'חידושים בחקר השירה והפיוט', אוסף הגניזה הקהירית ב'נבה, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשע, עמ' 181-183; הנ"ל, סוד משלש קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשעט, עמ' 37 הערה 158.

הוציא צפע: כנראה: מעשהו הרע של המן, שרצה להשמיד את היהודים ('שורש נחש'), הביא עליו פורענות גדולה ('הוציא צפע'). והלשון על-פי ישעיה יד כט. **הוציא:** בכתב-היד: 'הוצא' ותיקנתי. **נאמר בכשלו:** נאמר להמן כשהוא נכשל במזימתו להשמיד את היהודים. **וירא המן כי אין מרדכי כרע ומשתחוה לו:** אסתר ג ה.

גם כאן, שכל הקטע מדבר בהמן ובמעלליו הרעים, אין כל מניעה מלהבין ש'שמשי' הוא כינוי להמן עצמו, וגם הפייטן הנוכחי זיהה את שמשי הסופר עם המן.

הנה לנו דברים מפורשים מהפייטנים הארצישראלים הקדומים, ששמשי הסופר הוא המן, עד שגם דבריהם הסתומים מתפרשים יפה לפי הנחה זו. נראה לכאורה, שהם בכלל לא הכירו את המסורת האחרת, ששמשי הסופר הוא בנו של המן, ומעתה יש לעיין אם אכן מסורת זו היא דווקנית וקדומה, אחרת קשה לפרנס את עובדת אי-אזכורה בפייטנות הקדומה.

ה. בתקופת הראשונים

סיכומו של דבר: על **שניים** או **שלושה** מדרשים מוסכם ששמשי הסופר הוא **בנו של המן**: 'מדרש אבא גוריון' (1=), 'תרגום ראשון' לאסתר (=ח,ט), ואולי גם מדרש 'אסתר רבה' (56=), ואילו הדעה ששמשי הוא **המן** מופיעה בוודאות במדרש אחד – 'מדרש פנים אחרים', נוסח ב (=יא) – ואולי גם במדרש 'אסתר רבה' 57, אך מאידך, דעה זו מצויה בכמה פיוטים קדומים 58, שחלקם – אם לא כולם – אינם מאוחרים לזמן עריכת מרבית או כל המדרשים הנזכרים. אמנם בין כך ובין כך נראה, שהשיטה הראשונה, ששמשי הסופר הוא **בנו של המן**, היתה יותר נפוצה וידועה בתקופת הראשונים, ושמא נגרם הדבר בהשפעת פירושו של רש"י לתלמוד הבבלי, שהביא לשיטה זו (=להלן כב). אביא אפוא – בסדר כרונולוגי עד כמה שאפשר – את דברי הראשונים הנוגעים לענייננו, ככל שהשיגה ידי: (א) פירוש רש"י לבבלי, מגילה טז ע"א:

[כב] שמשי: סופר המלכים ושונא ישראל היה, ומימות כורש היה, כמו שנאמר בספר עזרא (ד ז-ח, כג-כד), שכתב שטנה על בנין הבית, עד שבא כורש וביטלו, ואף בימי אחשורוש עשה כן, שנאמר: 'ובמלכות אחשורוש בתחילת מלכותו כתבו שטנה'. **ובנו של המן היה**, שכך שנינו בסדר עולם, גבי עשרת בני המן, הם שכתבו שטנה 59.

(ב) פירוש מבית מדרשו של רש"י על הפיוטים:

[כג] ר' משולם אומר: 'הוא יסשה אוצרות חמודי' 60, **שמשי בנו של המן** ביטל מלאכת בית המקדש 61.

56 על אי-בהירות דעת מדרש 'אסתר רבה' בענייננו, התלויה ועומדת בשינויי נוסחאות, ראה לעיל, ראש פרק ב. איני מונה עם בעלי דעה זו את 'פרקי רבי אליעזר' (1=), שזיהו שמשי כבנו של המן מופיע רק במקצת עדי הנוסח שלו, וכפי שנתברר לעיל, ליד הערות 18-16.

57 עי' תחילת הערה קודמת.

58 עי' לעיל, פרק ד.

59 מצוטט מתוך מהדורת הפירוש הדווקנית שיצאה לאחריה: פירוש רש"י למסכת מגילה: מהדורה ביקורתית, מהדורת א' ארנד, ירושלים תשסח, עמ' 189.

ר' בחיי ב"ר אשר אבן-ח'לאווה מביא את דברי רש"י אלו בשינוי חשוב. ראה כד הקמח, ערך 'פורים', מהדורת הרב ח"ד שעוועל (בתוך: כתבי רבנו בחיי), ירושלים תשל, עמ' שלו: 'מלמד, ששמשי מוחק וגבראל כותב. ומה כתב שלמטה, שלזכותם של ישראל, אינו נמוחק, כתב שלמעלה - על אחת כמה וכמה [עד כאן דברי הבבלי, מגילה טז ע"א]. **ופירוש רש"י ז"ל:** כך כתוב ב'סדר עולם': **שמשי בנו של המן היה, וסופר המלך היה**. וראה שם, הערה 68; פירוש רש"י למסכת מגילה, שם, מהדורת הנ"ל, עמ' 189 הערה לשו' 4.

60 מפרש את הטור הפייטני: 'אִפְרוֹחִים יִלְדָּ לְשֵׁם מְדִי / הוּא יִשְׁסָה אוֹצֵר חֲמוּדִי' (שבעתא 'זיבא ארז' לפרשת זכור, בתודה ושרי, עמ' 55).

61 פיוטים לארבע פרשיות עם פירוש רש"י, עמ' צז. ר' משולם שדבריו הובאו כאן, הוא ר' משולם ב"ר משה ב"ר איתיאל, ממשפחת קלונימוס. וכפי הנראה, פירושו 'אוצר חמודי' = בית המקדש, מבוסס על יחזקאל כד כא: "הֲנִי מְחַלֵּל אֶת מִקְדָּשִׁי גֵּאוֹן עֲזָקִים מִחֲמַד עֵינֵיכֶם", הוא בית המקדש, כפשוטו ומדרשו (עי' למשל, בבלי, סנהדרין כב ע"א). אמנם הפירוש הפשוט לטור פייטני זה הוא: צאצאו ('אפרוח') של אגג (הנזכר בטורים הקודמים), הוא המן, יוולד בעת מלכות מדי, והוא יקח את אוצרות הנחמדים.

[כד] 'שיטנה חרת': חקק, כמו: 'חרות על הלוחות' (שמות לב טז). 'לערער יקרת': להחריב אבן בוחן פינת יקרת... וכן כתוב (עזרא ד ו, ח): 'במלכות אחשורוש, בתחילת מלכותו, כתבו שטנה על יתבי יהודה וירושלים, רחום בעל טעם ושמשאי ספרא'. **שמשאי בנו של המן, סופר אחשורוש היה...**⁶².

(ג) פירוש חכם צרפתי מתלמידי רשב"ם לספר עזרא:

[כה] 'ושמשאי ספרא' (עזרא ד ח): ושמשאי היה סופר, **הוא שמשאי בנו של המן...**⁶³.

(ד) ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'רוקח':

[כו] 'כי יבא צר ואויב' (איכה ד יב), וכתוב (אסתר ז ו): 'איש צר ואויב', המן היה כמחריבים, כאילו המן ובניו נכנסו להחריבו, והרי **שמשאי בנו של המן, וכתב לבטל בניין בית שני**⁶⁴.

(ה) חכם לא נודע מתלמידי ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'רוקח':

[כז] אחר חמשים ושתים שנה עמד שמשאי וכתב שטנה. **שמשאי בגימטריא בן המן בן המדתא**⁶⁵.

(ו) פירוש פיוטים אשכנזי, מהמאה השלוש-עשרה:

[כח] 'שנאה נטר המן האגגי וכתב ספרים לאבד את היהודים'⁶⁶. ויש מפרשים: 'אגגי זה שמשאי בן המן, שכתב בעזרא: 'רחום ובעל טעם ושמשאי ספרא כתבו איגרה חדא על ירושלים', וכתוב לעיל מהאי קרא: 'ובמלכות אחשורוש, בתחילת מלכותו, כתבו שטנה על יושבי יהודה וירושלים'⁶⁷.

(ז) חכם לא נודע בפירושו לספר עזרא:

[כט] 'שטנה' (עזרא ד ו)... ומי כתב השטנה, **שמשאי ספרא בן המן הרשע**, וזה היה בימי ושתי המלכה, בת בלשצאר בן נבוכדנצר, שלא היתה מניחתו לבנות בית המקדש, שהיתה אומרת: מקום שהחריבו אבותי אתה רוצה לבנותו?⁶⁸

⁶² פיוטים לארבע פרשיות עם פירוש רש"י, עמ' קלב. הדברים נכתבו בפירוש הקרובה לפורים 'זיאהב אומן', על הטור: "שְׁטָנָה חֶרֶת / לְעֶרְעֵר יִקְרֵת / וְיִעֶר עֶרֶת / מְגֻזֶּעַ בְּכוֹרֶת" (לעיל, ליד הערה 48). ולעצם הפירוש, עי' לעיל, הערה 49.

⁶³ פירוש (המיוחס ל-)רש"י, עזרא ד ח. פירוש זה נדפס על שמו של רש"י בכל מהדורות 'מקראות גדולות' הנפוצות, אך הוא באמת לחכם צרפתי מתלמידיו של רשב"ם, אשר כתב את הפירוש סביב שנת ד'תתקי (1150). ראה על כך: ע' ויזל, 'הפירוש המיוחס לרש"י לספר עזרא-נחמיה', JSIJ, 9 (2010), עמ' 123-180.

⁶⁴ פירוש הרוקח על המגילות: איכה-קהלת, איכה שם, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני-ברק תשמה, עמ' סד. ה'רוקח' גם הביא את הקטעים מתרגום ראשון לאסתר ה יא (=ח), ט יד (=ט), מהם מוכח שמשאי הוא בנו של המן; עי' לעיל, הערות 22-21.

⁶⁵ פירוש הרוקח על התורה, ב, פרשת בחוקות, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני-ברק תשמ, עמ' שח. הגימטריא: שמשאי = 650; בן המן בן המדתא = 649. והפירוש הוא באמת לאחד מתלמידי ה'רוקח', ראה: י' דן, 'פירוש התורה לר' אלעזר מגרמייזא', קרית ספר, נד (תשמ), עמ' 644.

גימטריא זו מצויה בקבצים שונים מפירושי בעלי התוספות על התורה. ראה, למשל: תוספות השלם, טו, ויקרא כו ב, אות ח, עמ' קעז. והיא גם הובאה בפירושו של ה'רוקח' לאסתר, ראה: שערי בינה, אסתר ג ט, עמ' כט (ושם הגימטריא מעט משובשת: "שמשאי גימטריא בן המדתא בן המן", ולפי סדר הדורות צריך להיות, כמוכן: "בן המן בן המדתא").

⁶⁶ מפרש את הטור: "שְׁטָנָה נָטַר אֲגָגִי וְכָתַב סִפְרִים בְּלִילָה", מהפיוט 'אז רוב נסים הפלאת בלילה' (שנהגו לאומרו בסיום סדר ליל פסח; ראה: הגדה שלמה, בעריכת הרב ש' אשכנזי, ירושלים תשטו, עמ' פג-פד).

⁶⁷ כת"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 17 hebr. (מתכ"י: F26278), דף 331 עמוד ב. כיוצא בכך בפירושי פיוטים שבכתבי-יד אחרים, ולא עת האסף כאן. וראה גם הרב ג' חסידה, 'ליקוטים צרפתיים-אשכנזיים בפירוש ההגדה/ צפונות, שנה ד גליון ג (טו), ניסן תשנב, עמ' יג: "שנאה שמר המן האגגי, וכתב ספרים לאבד וגו'. עניין אחר: **זה שמשאי ספרא בן המן**, דכתיב בעזרא (ד ח); שהיה מוחק זכות מרדכי".

⁶⁸ פירוש על עזרא ונחמיה לר' סעדיה, עזרא ד ו, מהדורת ה"י מאתיוס, אוקספורד תרמב, עמ' 9 = הרב י"צ ברגר, 'פירוש על עזרא ונחמיה לר' בנימין ב"ר יהודה ממשפחת הענוים', קבץ על יד, סדרה ישנה, ספר ז, ברלין תרנה, עמ' 11. במהדורת מאתיוס יוחס הפירוש לרב סעדיה גאון, אך כבר נתברר שהוא לאחד מחכמי אירופה (איטליה?) בתקופת הראשונים, ושמו הוא ר' בנימין ב"ר יהודה ממשפחת הענוים ברומא, שפעל בסביבות השנים ה'נה-צה, 1295-1335, אליו יוחס הפירוש במהדורת ברגר הנזכרת. וראה

(ח) ר' שמואל ב"ר נסים מסנות:

[ל] 'ושמשי ספרא' (דניאל ד ח): זה בנו שלהמן, שהוא היה סופר שלאחשוורוש.⁶⁹

(ט) ר' שמריה ב"ר אליהו האקריטי:

[לא] 'וימצא כתוב', 'כתוב'!! 'כתב' מבני ליה! אמר ר' יצחק: מלמד ששמשאי מוחק וגבריאל כותב [עד כאן לשון התלמוד]... ואומרים, ששמשאי היה בן המן, וזה הפירוש הוא אמת... אבל ר' יצחק סברת עצמו אומר, כי בלא ספק, אם שמשאי היה בנו של המן, והוא סופר למלך, שהוא ידע עצת המן אביו, ושעשה העץ לשאל בבוקר מן המלך לתלות את מרדכי עליו. ואין ספק, כי כשבא לקרוא בספר ענין מרדכי, שהיה מעלימו ומדלגו ולא היה קוראו...⁷⁰

את המובאות מתורתם של ראשונים, ששמשאי הסופר הוא בנו של המן, אחתום במובאה נוספת מפירוש הפיטום שנכתב בבית מדרשו של רש"י, המצרפת לשמשאי הסופר את רחום בעל טעם – שכבר ידענו שהיה שותפו לכתיבת אגרת השטנה⁷¹ – ומזהה גם אותו כאחד מבניו של המן!

הדברים נכתבו כפירוש לתיאורו של ר' אלעזר ברבי קליר על סופם המר של בני המן: "קועו ונשחתו / ועם יולדם נאחיתו / ובאע אחד נוחתו / וכל מצרים חתו"⁷². וכן כותב הפרשן:

[לב] 'קועו ונשחתו': נתלו... 'ועם יולדם נאחיתו': נארגו עם אביהם ונתחברו בצדו... 'ובאע אחד נוחתו': בעץ אחד שברו... אמר הקב"ה: לא כמעשיך אני גומלך; אתה ביקשת להפריד בני מתחת כנפי אביהם, שכינה, ואני – מכניס בניך תחת כנפיי ויגוננו בצילך. 'אע', תרגום של 'עץ'. וסמך הפייט על לשון המדרש, דאמר: אף דריוש קילל את המן, ונגע אליו הלן [=הקללה], שנאמר (עזרא ו יא): 'כל אנשי די יהשנא פתגמא דנה, יתנסח אע מן ביתה, ונקיף יתמחא עליה'. והרי רחום בעל טעם ושמשאי ספרא 'בטילו' וגו'⁷³, ונתלו על אותו עץ, לקיים הקללה⁷⁴.

כלומר: דריוש המלך קילל, שהמפריע לעבודת המקדש יתלה על עץ שילקח מביתו, ולכן תלו את רחום בעל טעם ואת שמשאי ספרא על העץ שהכין המן בביתו⁷⁵, שהם ביטלו את בניין המקדש וירושלים. משמע, ששני כותבי אגרת השטנה – רחום בעל טעם ושמשאי ספרא – נמנו עם עשרת בני המן שנתלו על העץ⁷⁶. ובמילים אחרות: גם רחום בעל טעם הוא מבניו של המן!

עוד בכל המסומן אצל: הרב מ"מ כשר, שרי האלף, ירושלים תשלט, עמ' קנד, סעיף 296.

69 מדרש דניאל ומדרש עזרא, עזרא ד ח, מהדורת י"ש לנגה ור' שורץ, ירושלים תשכח, עמ' 118.

70 אלף המגן: פירוש על אגדות מסכת מגילה לר' שמריה בן אליהו האקריטי, על דף טז ע"א, מהדורת א' ארנד, ירושלים תשסג, עמ' 200.

71 עי' לעיל, ליד הערה 3.

72 פיוט 'אותו מבהלת חתות לו גחלת' (מהקדמה לפורים 'זיאהב אומן'), סדר עבודת ישראל: נוסח אשכנז, עמ' 677.

73 כוונתו לעזרא ד כג, שבגלל אגרת הקטרוג של רחום ושמשאי 'בטלו המן באדך וחייל', ביטלו את בניית ירושלים והמקדש בכוח הזרוע.

74 פיוטים לארבע פרשיות עם פירוש רש"י, עמ' קמב-קמג.

75 השווה פרקי רבי אליעזר, סוף פרק נ, קושטא רעד: "מיד צוה המלך לתלותו [=את המן]... באותה שעה, מה עשה אליהו ז"ל, נדמה כחרבונה, אחד מסריסי המלך, אמר לו: יש עץ בביתו של המן, מבית קדשי הקדשים, גבוה חמשים אמה, שנאמר (על-פי מל"א ו י): 'יעש אולם העמודים חמשים אמה ארכו'. מיד צוה המלך לתלותו עליו... לקיים מה שנאמר: 'יתנסח אע מן ביתיה'."

76 לדעה זו יש להניח, שהיה לרחום ולשמשאי שם נוסף (עצמי או כינוי), ובו הם נזכרו בפסוקי תליית בני המן (אסתר ט ז-י). כפי הנראה, באותם ימים, גם פקידים ממשל בכירים זכו לכינויים שונים בנוסף לשמם העצמי, כפי שנהגו עם המלך – "כל המלכות כולה [=של מדי ופרס] ניקראת ארתחשסתא" (סדר עולם, א, פרק ל, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעג, עמ' 321).

אמנם, דעה מחודשת זו, ששמשאי ורחום הם מעשרת בני המן הנתלים, אינה מוסכמת על תרגום ראשון לאסתר ט יד, עמ' 34 (=ט), ששמשאי הסופר הומת בעריפת ראשו, ומשמע שזה נתבצע בנפרד מעשרת בני המן הנתלים. ראה שם.

נספח: צילומי מהדורות 'ילקוט שמעוני', על עמוס, רמז תקמה⁷⁷

(עי' לעיל, ליד הערות 41-43)

אֲבֵי גִוְרִין כְּאִשֶּׁר יָנוֹס אִישׁ מִפְּנֵי הָאֵרִי זֶה כְּכֹל קְדָמִיתָא
בְּאֵרִיא וּפְנֵעוּ קְרוֹב זֶה מְרִי תְּכִינָא דְּמִיָּא לְדוֹב וְנָא
לְדוֹב וְכֹא הִבִּית זֶה יוֹן בְּאֹל לְכֹנֶת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בִּימֵיהֶם
וְעַמְד עֲלֵיהֶם הֵמָּן הָרַשָּׁע הוֹאֲשָׁמְשִׁי סְמָרָא וְנָשָׁם יֵרֵד כִּי
פְּרוּטִים וְיֵרֵד מִרְדְּכִי שִׁיבְנָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ אֲמִירוֹ יִשְׂרָאֵל וְנָ

מהדורה ראשונה: שאלוניקי רפא

כְּנֹד עֲלֵיהֶם בִּימֵיהֶם וְכֹאֵל אֶפְסוּכִי מְכֹלִי מוֹתִי כְּאִשֶּׁר יָנוֹס אִישׁ מִפְּנֵי
הָאֵרִי זֶה כְּכֹל קְדָמִיתָא בְּאֵרִיא וּפְנֵעוּ דְּדוֹב זֶה מְרִי תְּכִינָא דְּמִיָּא לְדוֹב וְנָא
סְכִית זֶה יוֹן בְּאֹל לְכֹנֶת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בִּימֵיהֶם וְעַמְד עֲלֵיהֶם הֵמָּן הָרַשָּׁע
הוֹאֲשָׁמְשִׁי סְמָרָא וְנָשָׁם יֵרֵד מִרְדְּכִי שִׁיבְנָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ

מהדורה שנייה: ויניציאה שכו

עֲלֵיהֶם בִּימֵיהֶם וְכֹאֵל מְכֹלִי מוֹתִי כְּאִשֶּׁר יָנוֹס אִישׁ מִפְּנֵי
הָאֵרִי זֶה כְּכֹל קְדָמִיתָא בְּאֵרִיא וּפְנֵעוּ דְּדוֹב זֶה מְרִי תְּכִינָא דְּמִיָּא לְדוֹב וְנָא
סְכִית זֶה יוֹן בְּאֹל לְכֹנֶת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בִּימֵיהֶם וְעַמְד עֲלֵיהֶם הֵמָּן הָרַשָּׁע
הוֹאֲשָׁמְשִׁי סְמָרָא וְנָשָׁם יֵרֵד מִרְדְּכִי שִׁיבְנָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ

מהדורה שלישית: קראקא שנו

וְכֹאֵל אֶפְסוּכִי מְכֹלִי מוֹתִי כְּאִשֶּׁר יָנוֹס אִישׁ מִפְּנֵי הָאֵרִי זֶה כְּכֹל
קְדָמִיתָא בְּאֵרִיא וּפְנֵעוּ דְּדוֹב זֶה מְרִי תְּכִינָא דְּמִיָּא לְדוֹב וְנָא
סְכִית זֶה יוֹן בְּאֹל לְכֹנֶת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בִּימֵיהֶם וְעַמְד עֲלֵיהֶם הֵמָּן הָרַשָּׁע
הוֹאֲשָׁמְשִׁי סְמָרָא וְנָשָׁם יֵרֵד מִרְדְּכִי שִׁיבְנָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ

מהדורה רביעית: לובלין תג

לְמַעַל מְרִי קִנָּה) כְּאִשֶּׁר יָנוֹס אִישׁ מִפְּנֵי הָאֵרִי זֶה כְּכֹל קְדָמִיתָא
בְּאֵרִיא וּפְנֵעוּ חֵיב זֶה מְרִי תְּכִינָא דְּמִיָּא לְדוֹב וְנָא הִבִּית זֶה יוֹן
בְּאֹל לְכֹנֶת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בִּימֵיהֶם וְעַמְד עֲלֵיהֶם הֵמָּן הָרַשָּׁע הוֹאֲשָׁמְשִׁי
סְמָרָא וְנָשָׁם יֵרֵד מִרְדְּכִי שִׁיבְנָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ אֲמִירוֹ יִשְׂרָאֵל וְנָ

מהדורה חמישית: ליורנו תיז

⁷⁷ התייחסתי רק למהדורות הכוללות את 'ילקוט שמעוני' לספר עמוס, ולכן השמטתי את מהדורת קניגסברג **תרסז**, המחזיקה רק את ספרים יהושע-שופטים-שמואל, ואת מהדורת וילנא **תרכז**, שאינה כוללת את 'ילקוט שמעוני' לנביאים אחרונים; עי' לעיל, הערה 41.

עליה צימיהם וכה"ל אכפוני חכלי מות: ° כאשר ינום איש מפני האריזה בבל קדמיתא כאריא ופגעו הדוכה מדי תנינא דמיא לדוב ובל הבית זה יון בלו לבנות בית המקדש צימיהם ועמד עליהם המן הרשע הוא שמשו כפרא ומשום ירד פרווטים וירד מרדכי שיבנה בית המקדש אמרו

מהדורה ששית: פפד"מ תמו

עליה צימיהם וכה"ל אכפוני חכלי מות: ° כאשר ינום איש מפני האריזה בבל קדמיתא כאריא ופגעו הדוכה מדי תנינא דמיא לדוב ובל הבית זה יון בלו לבנות בית המקדש צימיהם ועמד עליהם המן הרשע הוא שמשו כפרא ומשום ירד פרווטים וירד מרדכי שיבנה בית המקדש אמרו

מהדורה שביעית: פפד"א תסט

° כאשר ינום איש מפני האריזה בבל קדמיתא כאריא ופגעו הדוכה זה מדי תנינא דמיא לדוב ובא הבית זה יון בלו לבנות בית המקדש צימיהם ועמד עליהם המן הרשע הוא שמשו כפרא ומשום ירד פרווטים וירד מרדכי שיבנה בית המקדש אמרו ישראל מרדכי מן שבת

מהדורה שמינית: פולגאה תקסה

(לפעלי תרמו קסה) כאשר ינום איש מפני האריזה בבל קדמיתא כאריא ופגעו הדוכה זה מדי תנינא דמיא לדוב ובא הבית זה יון בלו לבנות בית המקדש צימיהם ועמד עליהם המן הרשע הוא שמשו כפרא ומשום ירד פרווטים וירד מרדכי שיבנה בית המקדש אמרו ישראל מרדכי מן שבת

מהדורה תשיעית: זאלקווא תריט-תרכ

פ"מ קנה, כאשר ינום איש מפני האריא (א) זה בבל קדמיתא כאריא ופגעו הדוכה זה מדי תנינא דמיא לדוב ובא הבית זה יון בלו לבנות בית המקדש צימיהם ועמד עליהם המן הרשע הוא שמשו כפרא ומשום ירד פרווטים וירד מרדכי שיבנה בית המקדש אמרו ישראל מרדכי מן שבת

מהדורה עשירית: ווארשא תרכג (עם הפירושים 'היכל רענן' ו'שמן רענן' בהדפסתו של יהושע פרידענזאן)

כאשר ינום איש מפני האריזה בבל קדמיתא כאריא ופגעו הדוכה זה מדי תנינא דמיא לדוב, ובא הבית שבלו לבנות בית המקדש צימיהם ועמד עליהם המן הרשע הוא (ובנו) שמשו כפרא, ומשם (ז) ירד פרווטים (וירד) מרדכי שיבנה בית המקדש. אמרו ישראל מרדכי מן שבת בניסן וכתוב בו צ'ובין בחמיו שכן לפיכך (אמרו ישראל) ירד פרווטים כנגדן

מהדורה אחת עשרה: ווארשא תרלו-תרלח (כאן נדפס לראשונה ה'תיקון' בפנים)

כאשר ינום איש מפני האריזה בבל קדמיתא כאריא ופגעו הדוכה זה מדי תנינא דמיא לדוב, ובא הבית שבלו לבנות בית המקדש צימיהם ועמד עליהם המן הרשע הוא (ובנו) שמשו כפרא, ומשם (ז) ירד פרווטים (וירד) מרדכי שיבנה בית המקדש. אמרו ישראל מרדכי מן שבת בניסן

מהדורה שתים עשרה: וילנא תרנח 78

78 לא בדקתי בהדפסות מאוחרות יותר (וילנא תרסט; ניויורק וברלין תרפו; ווארשא תרפט; ניויורק תשד; ירושלים תשיב; ניויורק תשכ; ירושלים תשכ), שהן דפוסים צילום או סטראטיפיים ממהדורות ווארשא תרלו-תרלח. כך לפי רישומי מפעל הביבליוגרפיה העברית, מס' מערכת: 000176210, 000176211, 000176212, 000176213, 000176215, 000176214.

קיצורים ביבליוגרפיים:

- אגדת אסתר** = אגדת אסתר, מהדורת ש' בובר, קראקא תרנז
- אסתר רבה** = מדרש אסתר רבה: מהדורה ביקורתית על־פי כתבי־היד, מהדורת י' תבורי וא' עצמון, ירושלים תשעה
- בתודה ושיר** = בתודה ושיר: שבעות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשנא
- טרייטל, פרקי דרבי אליעזר** = פרקי דרבי אליעזר: נוסח, עריכה ודוגמת סינופסיס של כתבי היד, ירושלים תשעב
- ירושלמי** = תלמוד ירושלמי, ויניציאה רפד
- מדרש אבא גוריון** = מדרש אבא גוריון, מהדורת ש' בובר (בתוך: ספרי דאגדתא על מגלת אסתר), וילנא תרמז
- מדרש פנים אחרים, נוסח ב** = מדרש פנים אחרים, נוסח ב, מהדורת ש' בובר (בתוך: ספרי דאגדתא על מגלת אסתר), וילנא תרמז
- סדר עבודת ישראל: נוסח אשכנז** = סדר עבודת ישראל: כולל התפלות והברכות לכל השנה מראשיתה עד אחריתה, [נוסח אשכנז], מהדורת י' בער, רעדעלהיים תרכח
- פיוטים לארבע פרשיות עם פירוש רש"י** = פיוטים לארבע פרשיות: קרובץ לפורים, עם פירוש רש"י ובית מדרשו, מהדורת הרב א' אייזנבך ואחרים, ניו־יורק תשעד
- שערי בינה** = שערי בינה: פירוש מגילת אסתר לרבינו אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח, מהדורת מ"ד ליהמן, ניו־יורק תשמ
- תרגום ראשון** = תרגום ראשון על אסתר, מהדורת ב' גרוספלד, בתוך: B. Grossfeld, *The First Targum to Esther* [...], New York 1983
- תרגום שני** = תרגום שני על אסתר, מהדורת ב' גרוספלד, בתוך: B. Grossfeld, *The Targum Sheni to the Book of Esther: A Critical Edition*, New York 1994